

En plass for alle

av professor Nils Christie

1 Om multi-dimensjonalitet

Vi lever i flerkulturelle samfunn. Utviklingen har vært klar og entydig. Engang levde vi i enkle, homogene samfunn. Vi var stort sett like, i hud og hår og meninger. Så sprengtes grensene og vi fikk overgangen fra mono-kulturer til multi-kulturer, fra enfold til mangfold.

Det er sant nok.

Jeg minnes en vakker sommerdag litt nord for Polarsirkelen. Lokalbåten var på vei inn mot havn. Det var på en øy av det slaget hvor det bor folk nettopp fordi øya ligger så langt til havs, nær torsk og hval. Øya er senter for vågehvalfangsten. En tynn stripe hus klorte seg fast nede i strandkanten. Mens fergen langsomt seg inn mot kaj, så vi en mann utenfor ytterste huset i ferd med å kløve vinterveden. Det er en tung jobb. Han hadde bare en liten shorts på seg der i sommervarmen. På en fin, rytmisk måte splittet han den ene vedkubben etter den andre. Et urgammelt bilde. Menneske og natur i harmoni, en ubrutt linje tilbake til vikingetiden. Flere småbarn stod rundt og kikket. Om noen år ville de fortsette tradisjonen.

Det er ikke stort mer å fortelle. Ikke annet enn at både mannen og barna var kullsvarte. Selv fiskerværene lang ut i Nordsjøen er blitt preget av mangfold. Og slik er det selvfølgelig også i resten av Norge, bare enda mer. I mitt nabolag i Oslo har mer enn 50 prosent av grunnskoleelevene norsk som sitt annet språk. Derfor, det er fullstendig riktig å si at landet er blitt et annet. Vi har skiftet fra homogenitet til heterogenitet både når det gjelder farge og språk.

Men så kommer neste spørsmål: Er disse observasjonene om farge og språk gode indikatorer på at vi er blitt et flerkulturelt sam-

funn? Folk er forskjellige. Men det er utenpå. Kanskje det er sant det som sies i progressive barnebøker: Inni er vi like! Min antagelse er at det er sant. Sørgelig sant. I vår fjerne fortid var vi av og til, men slett ikke alltid, flerkulturelle. Men ikke nå lenger. Nå er vi blitt like som dråper på snor. Like hva angår livets mål.

2 Institusjonelt mangfold eller enfold?

For å komme på skuddhold av problemet, må vi bevege oss over på et annet abstraksjonsnivå. I stedet for å spørre om *individer* er forskjellige, må vi spørre om *institusjoner* er forskjellige, eller om de alle ligner hverandre. Med institusjoner tenker jeg på de hovedinndelingene vi ofte anvender i samfunnsbeskrivelsen. Institusjonene dreier seg om grupperinger av de sentrale virksomhetsområder; om verdier som råder der, normer som styrer, og om menneskelig adferd innen dette virksomhetsområdet. Vi snakker f.eks. om familieinstitusjonen, helseinstitusjonen, eller institusjonene for religion, økonomi, kultur, o.s.v. Man kan foreta inndelinger så man får ganske mange institusjoner, og disse kan igjen klassifiseres i høyere enheter. Dag Østerberg (1991) har en klassifikasjon med fire hovedkategorier. I den ene plasserer han institusjonen for *produksjonen* av varer og tjenester, det er en institusjon hvor formålsrasjonalitet og pengebytte står sentralt. En annen rommer de *reproduktive* institusjoner hvor omsorg står i sentrum. I en tredje bolk finner vi institusjonene for *makt og politikk*, og i en fjerde institusjoner for bearbeiding av symboler og forståelse, – på hverdagsnivå såvel som innen utdanning og forskning.

Og så til vårt spørsmål: Vi pleier i sosiologien å se på institusjonene, eller hovedgruppene av dem, som svært forskjellige. Det er jo nettopp forskjellene som gjør det interessant og mulig å dele dem inn, gi dem forskjellige navn, og sammenligne deres særpreg, samspillet mellom dem og deres gjensidige styrkeforhold. Mangfold er ofte vårt intuitive bilde.

Men det går jo også an å ha et annet bilde. Man kan tenke seg at den ene institusjon eser ut, invaderer de andre, så å si spiser dem opp. Man kan tenke seg en institusjonell imperialisme hvor den ene institusjon får fullstendig dominans, hvor alt bestemmes fra denne, og/eller hvor viktige deler av de andre institusjonene koloniseres.

Ser vi oss tilbake i historien, finner vi lett eksempler både på institusjonelt mangfold og enfold. Selv behøver jeg ikke gå lenger enn til grand-tantene mine for å finne forhold svært forskjellige fra dagens.

3 Grand-tantene

Maria var født i 1852, Sara i 1854 og Anna i 1859. De kom fra et dansk-norsk prestedynasti, en viktig stand for sin tid, men også en med store omkostninger. Høy status, men med lite av de penger som skulle til for å leve opp til standens ståsted. Lite penger betød reduserte muligheter for ekteskap og egne barn. Mennene kunne ikke fri uten tilbud om sikkert utkomme, og kvinnene hadde lite å by på i form av gull og fremtidige arvemuligheter. I tillegg var på den tid kvinner av embetsstanden ekstra dårlig stillet fordi en del av deres potensielle friere giftet seg med frodigere kvinner av lavere rang. Overskuddskvinnene av høy status var bedre styrt mot slike klasseavvik og ble sittende ugift igjen. Det er det vanlige i slike samfunn, det blir et kvinneoverskudd av ugifte på toppen og et tilsvarende mannoverskudd på bunnen. Ugifte kvinner, men ikke uforsørgede. Her kommer vi til mennenes ekteskapshindring. Brødrene måtte forsørge dem, og fikk enda mindre råd til egen ekteskapsinngåelse.

Maria og Sara giftet seg aldri, Anna i meget moden alder, uten å få barn og hastig tilbake til enkestanden, hvoretter de tre flyttet sammen for resten av livet. De hadde fire brødre. Den eldste unnslopp til utlandet og stiftet familie der, det var mens søstrene hans ennå var ganske små og derfor vel forsørget. Så kom ytterligere to brødre, bare litt eldre enn søstrene. Disse brødrene forble ugifte hele sitt liv. Det var engang noe med onkel Gerhardt og en dame, men kunne jo aldri bli noe ordentlig. Søstrene eide intet. De bodde i andre menneskers hus, men uten å få penger for det. Grand-onkel Gerhardt kom med pengene. Den yngste av brødrene, min bestefar, ble reddet inn i funksjonen som slektens viderefører ved å være en atpåklat. Gerhardt var kommet i vane med å ta seg av søstrene, så yngstemann slapp. Men søstrene forble fattige. De hadde én vinterkåpe på deling. Det var visst mer plagsomt for deres forhold til Gud enn til naboer at hver av dem på vinterstid bare kom til kirke hver tredje søndag.

De levde på en tid hvor man kunne være fattig, men stolt. Eller storbegavet, men materielt forkommen. Eller et sentralt familiemedlem, men uten personlig inntekt. Ved begravelser kunne høres ord som: Hun var slikt et klokt menneske. Eller: Snill, beholdt aldri mye selv. Eller: Levde etter den gamle sannhet om at intet kommer inn i den hånd som forblir lukket. En ærlig sjel har forlatt oss. En som aldri gjorde en katt fortredd.

Mitt poeng er ikke av den nostalgiske sorten. Jeg behøver ikke å ta stilling til hvorvidt mine grand-tanters og grand-onklers liv var bedre enn mitt eget eller hva mine barn og barnebarns ser ut til å ville bli. Hva jeg vil ha fram er at grand-tantenes liv illustrerer en multi-institusjonell situasjon. De priset Gud, men konsumerte sin totale brennevinskvote under krigen, dog i det skjulte. De var glade i å lese, men ikke for å kvalifisere seg for noe som helst. De arbeidet livet ut i andre folks familier, men tjente intet i penger. Det skapte vansker for livsførselen, men ikke for selvrespekten. De var plaget av fattigdom, men døde, etter mitt skjønn, med en følelse av å ha levet gode og verdige liv. De levde i en tidsalder hvor en enkelt institusjon ikke hadde kontroll over alle deler av livet, selv om religionen nok betød mer enn noe annet. De levde et liv i en periode preget av institusjonell pluralisme.

* * *

Men vi kjenner også helt motsatte situasjoner fra vår fortid. Vi kjenner samfunnsformer eller historiske faser hvor en enkelt institusjon hadde henimot absolutt hegemoni. Det kan ha vært familieinstitusjonen som hadde ledelsen, samfunn hvor slektskapsposisjon bestemte alle viktige forhold som makt, eiendom, religiøs tilhørighet eller politiske lojaliteter. Eller det kan ha vært kirken som dominerte, hvor Bibelen var den endelige kilde for alle rettslige beslutninger, hvor dens ord lånte autoritet til ektemannens absolutte autoritet innen familien og hvor Konger og Dronninger bare hadde makten til låns fra Paven. Eller vi kan fra Englund (1988) hente eksempler fra samfunnsformer hvor militærvesenet har den helt dominerende stilling, hvor krigeren var adelsmannens sentrale rollemodell og hvor mer enn ti tusen svensker endte sitt liv ved Poltava, – utkommandert til å erobre Moskva.

4 Og hvor er vi?

Vi er ikke i grand-tantenes tid. Vi er i en mono-institusjonell situasjon, en tilstand av institusjonell imperialisme. Den institusjon som så sveller, er den som tar seg av produksjon, handel og pengebytte. Det finnes så mange tegn på dette. Byenes profil er det ene.

I de gamle byer var katedralene landemerker, med slott og adelige pallass som nummer to. I senere faser fulgte universitet og skoler som dominerende bygninger, merker på hva som var viktig i tiden. I mitt lokale nabolag er skolen fortsatt den største av alle bygninger. Hvilket monument over kunnskapens betydning må den ikke ha vært da den ble bygget for litt over hundre år siden. Fem etasjer med et digert kobberbelagt tårn på toppen, ruvende over arbeiderboligene, og også over de for sin tid store fabrikker nede langs elven. Her ble det norske industrisamfunnet født. Men skolen var ikke til å miste av syne. Palasser for Gud, for Konger og Keisere, og for Undervisning og kunnskap. Men nå, i de moderne byer, palasser for penger; skyskrapere for de store blant handelens menn og kvinner, butikksentrene for de små.

Praktbygninger er symboler for det institusjonelle hegemoni. Men symboler er også hva som skjer inne i disse bygningene, spesielt hvordan livet der er organisert. Merkbart i vår tid er hvordan organisasjonsformer fra produksjon og handel invaderer de omliggende institusjoner. Brekkstangen er penger. Den sentrale tanke innen den økonomiske institusjon er jo nettopp at virksomheter skal vurderes ut fra lønnsomhet, at lønn skal gis i penger, og at det skal gis mest til den som antas å yde mest. Men om man ikke er født inn i tanken, er den jo merkverdig innen virksomhetsområder *utenom* produksjon og handel. Mest penger til den beste mor? Nei, det blir for grovt, der bremses vi. Men mest penger til den beste forsker? Her er bremsene fjernet, selv om en og annen god mor idag kanskje ikke ville være så fremmed for tanken. Familieinstitusjonen er kanskje den eneste som ikke i sin indre virksomhet er fullstendig omorganisert i henhold til prinsipper om at lønn skal avspeile ydelse. Men forskningsinstitusjonene er bukket under; mest penger til den beste forsker. Selv innen Kirken gjør lønnskampen seg gjeldende. Prestenes fagforening ruet nylig med streik for å få opp det generelle lønnsnivået. Prestekonene klager også (slike koner finnes ennå, selv

om en og annen mann gift med prest nå slutter seg til), de er lei av alt gratisarbeidet i menigheten og vil ha tariff-festet kompensasjon allerede på jorden. Men presteforeningen er ennå ikke gått til det skritt å individualisere lønnskravene, slik at den beste predikant skal få mest penger. Slike krav er heller ikke reist blant parlamentarikere. Det er i grunnen underlig at disse som til de grader har gitt prioritet til markedstenkingen ikke ønsker ordningen innført i eget hus; mest penger til beste taler. Også straffens system er i noen grad åpen for markedstenkingen. Sjefen for fengselsvesenet i Norge karakteriserte nylig fangene som fengselsvesenets kunder. Neppe noen ville stusset i de land hvor fengslene i økende grad er tatt over av den private industri og hvor lovende utsikter til vekst i fangetall umiddelbart også gir vekst i aksjekursen.

I Norge er det en utbredt forestilling at vi befinner oss utenfor Den Europeiske Union, den som tidligere het Det Felles Marked, men vi er inne forlengst. De herskende ideer i Fellesmarkedet er også de herskende verdier i vårt eget land. De to folkeavstemninger som ble så hyldet i Norge, en kilde til stolthet og selvbevissthet, de er et røkteppe som gjør det mulig fortsatt å tro at vi er noe annet enn hva vi er: Et folk av handelsmenn, aktører på et marked hvor handlingers mål er penger og tegnet på gevinst er bruken av pengene. Markedstenkingens hegemoni er så solid etablert at det på en måte blir usynlig. Det blir selvfølgelig, det får i Bourdieus ord en Doxisk karakter. Hvordan kunne det være annerledes?

For å se, hjelper det ofte å sammenligne. Se på noe annet, om det ligner. La oss se på noe vi ikke liker.

5 En total løsning

Vi kan anvende et annet ord for situasjoner hvor den ene institusjon gjennomtrenger alle de andre hovedinstitusjonene i samfunnet. Vi kan bruke ord som totale institusjoner eller totalitarisme.

Oppkomsten av disse ordene er ikke helt klar. Klein (1971) hevder i sitt etymologiske leksikon at begrepet totalitær er beslektet med "towetos" eller "stappfullt", som igjen er beslektet med "tumére" – å svulle, som ved svulst. Bernt Hagtvedt (1981, s. 285) bringer dette over til statsnivået ved å si som følger:

I en viss forstand kan det sies at totalitære statsformer representerer et forsøk på å oppheve eller svekke den *strukturelle differensiering* som moderne samfunn er preget av: I totalitære diktaturer er økonomien, kulturlivet, familien, rettsvesenet, voldsapparatet og andre av samfunnets undersystemer relativt uselvstendige i forhold til politikken.¹

I en annen formulering kunne vi si at totalitære stater karakteriseres ved at det dominerende tanke-system penetrerer alle institusjoner. Dette er det punkt hvor totalitære regimer skiller seg fra de despotiske. Mussolini var herskeren som gjorde fascismen berømt. Men hans fasciststat var ikke en totalitær stat. Familiene ble latt i fred. Hvis de ikke systematisk og åpent motarbeidet det herskende regime, fikk de relativt uforstyrret fortsette sine liv. Slik var det også i Francos Spania. Men for Hitler og Stalin var det ingen grenser. De etablerte den totale dominans over enhver person i alle livets forhold. En negativ bemerkning ved middagsbordet kunne få fatale følger. Hvis en av de tilstedeværende var en del av bevegelsen, måtte partihensyn gå foran familiehensyn. Stasi-arkivene i Berlin som ulykkeligvis er gjort fullstendig åpne, er vel det siste eksempel på et instrument skapt av og for den herskende elite i kampen for å gjennomtrenge nettopp det totale samfunn. For det dominerende hovedmålet var alle midler, bokstavelig talt alle, akseptable.

* * *

Vi har med vår samfunnsform beveget oss meget langt i retning av den situasjon hvor den ene institusjon dominerer det hele. Moderniteten har produksjon, penger og konsum i sentrum. Selvfølgelig ikke skapt av én manns tanker, én eneste hovedplan. Ingen diktator sier at penger og konsum er livets mål og mening. Men det blir fortalt. Ikke ved de store oppvisninger med parader og militærmusikk, ikke med å bygge opp ekstasen før herskeren kommer og sprer sine ord. Vår tid er Coca Colaens tid eller Marlboros, eller Ciba Geigers, eller kanskje, om vi vil slå på litt, kanskje er det Volvo eller SAAB

¹ Carl Friedrich, her sitert i Linz (1975 s. 187-189) har denne definisjon av totalitære regimer: "(1) a totalist ideology; (2) a single party committed to this ideology and usually led by one man, the dictator; (3) a fully developed secret police and three kinds of monopoly or more precisely monopolistic control; namely, that of (a) mass communications, (b) operational weapons, and (c) all organizations including economic ones, thus involving a centrally planned economy."

som symboliserer vår tid, – med en eller annen supervinner, fotografert etter ankomst med eget jetfly og dame. Alt sammen hamrer inn budskapet: Se på de vakre menneskene, hvordan de lever, hvordan de konsumerer, hvordan de ble hva vi ikke er, men kan bli. Hvilken skam ikke å vinne, eller i hvert fall ikke å delta. Også i salg av sitt budskap er markedsindustrien overlegent mer effektiv enn de gammeldagse totalitære bevegelser.

6 Utvikling som imperialism

En dominerende tanke i vår kultur har vært å gå ut og gjøre alle folkeslag til våre disipler. Slik også med utviklingstanken.

Det var i 1949 at Harry Truman lanserte sin kamp mot underutvikling. Den tredje verden skulle bringes ut av fattigdom og inn i utviklingen. Det var en maktsterk ideologi, bygget på den antagelse at det gode liv fantes i den industrialiserte verden og at dette liv kunne bli alle til del om de tok imot budskapet og levde som markedsøkonomene lærte, spesielt etter standarder dominert av den økonomiske rasjonalitet.

Men dette var samtidig en idé som innebar at alle nasjoner måtte utvikles mot vår modell med vår forenklete målstruktur. Man har sluttet å snakke om *underutvikling*, det ble for krenkende. Isteden bruker man ordene *den tredje verden*, tredje klasse, – ikke utpreget mindre krenkende for oss som husker togene i den tid det enda fantes kupeer med det navn.

Det underutviklede system skal så komme opp på vårt nivå, de tredje-classes vogner skal bygges om, og bli som våre. Da må de jo forandre seg som vi har gjort; den ene institusjon må ese ut over alt det andre. Fra å være multi-institusjonelle må de bli mono-institusjonelle. De vil, som *nasjon* kunne kjempe seg ut av avhengigheten, sies det. Men samtidig, og det sies det ikke mye om i oppskriftspakken, kjemper de seg inn i en samfunnstilstand med *individuell* avhengighet. Eller i et litt annet bilde: Underutviklede land er avhengige av de høyt utviklede land for å få opp nasjonalproduktet, men er i all sin underutvikling svært ofte organisert slik at det finnes en plass for ethvert individ, det er behov for alle. Hjulpet ut av underutviklingen snus det hele på hodet. Den nasjonale avhengighet byttes ut med den individuelle. De er blitt nasjoner av produsenter

og konsumenter, av mennesker som gis identitet gjennom arbeid og forbruk, – og så i henhold til lønssystemets logikk i automatiseringens og rasjonaliseringens tidsalder, får de samtidig et betydelig antall individer som står fullstendig utenfor det som ansees som viktigst. De står uten arbeid av den type som gir lønn, og uten mulighet for innsats som konsument.

Ivan Illich (1992, s. 90) har satt noen ord på denne utviklings pris. I en artikkel om "Needs" sier han:

Well into the industrial age, for most people living in subsistence cultures, life was still predicated on the recognition of limits that just could not be transgressed. Life was bounded within the realm of immutable necessities. The soil yielded only known crops; the trip to the market took three days; the son could infer from the father what his future would be. ... needs, meaning necessities, had to be endured ... In a moral economy of subsistence, the existence of desires is taken as much for granted as the certainty that they could not be stilled.

Det var vel nettopp slik. Man levde det liv som var. Man hadde ønsker, men da i form av håp og ikke i form av rettighetsforankrede behov. Mennesket er, som Illich ser det, transformert fra "*homo sapiens* (the wise or tasteful human)" og over til "*homo miserabilis*".

Slik sett er tanken om utvikling på to måter en imperialistisk tanke. Den er imperialistisk ut fra den selvfølgelige arroganse fra de "høyt utviklede" nasjoner. Vi skal hjelpe dere til å bli som oss. Og den er imperialistisk ved at hjelpen består i oppmuntring og/eller tvang til å endre styrkeforholdet mellom institusjonene. Den tvinger nasjoner bort fra multi-institusjonell organisasjon og over i mono-institusjonell ved å la den ene institusjons tenkemåter og verdier kolonisere de andre.

7 Pengers pris

Noen laguner finnes fortsatt, noen fredede områder hvor andre verdier enn pengenes råder, – som hemmelige haver, noen klostre, noen akademier, noen anarkistiske grupper eller kanskje noen opposisjonelle ungdomskulturer. Men de dominerende tanker finnes innen den økonomiske institusjon og i dennes kolonisering av de fleste andre institusjoner.

Slike mono-institusjonelle samfunn har noen innebyggede svakheter. Særpreget ved dem er deres meget enkle system for hva som er verdt å foreta seg. Dette gjør seg gjeldende på to måter. I et multi-institusjonelt samfunn vil det være mange institusjoner hvor temaet "lønn" ikke i det hele tatt kommer inn. Man leker for lekens skyld, går tur for turens, er sammen med venner eller barn for samværets skyld, er med på dugnad for å få taket tett. Ved pengenes kolonisering av disse institusjonene blir det et snevrere spekter av aktiviteter tilbake som kan gi grunnlag for tilfredshet, mindre å dø ifra med den bemerkning at dette har vært både godt og riktig. Dessuten, og her kommer det annet forhold inn: Om penger, og eventuelt bruk av disse, blir alle aktiviteters mål, blir det triste forhold for dem som er uten. Det finnes ikke andre arenaer tilbake. Pengemangelen blir det entydige tegn på at livet ikke ble godt og riktig. Mennesket blir miserabelt. Mennesker som ser det slik kan komme i alvorlige vanskeligheter. Det kan også samfunnet med dem. Men dette er det jo vi har kriminalitetskontrollen til å ordne opp i. Strafferettsinstitusjonen er hva organisasjonstype og belønningssystem angår kolonisert av den økonomiske institusjon. Men i volum vokser den i takt med veksten i den økonomiske institusjon.

Litteratur

- Englund, Peter: *Poltava. Berättelsen om en armés undergång*, Stockholm 1988.
- Hagtvedt, Bernt: *Totalitarianisme*. PaxLeksikon, vol 6. s. 285-286, Oslo 1981.
- Illich, Ivan: Needs. I: Sachs, Wolfgang, redaktør: *The Development Dictionary. A Guide to Knowledge as Power*, London 1992.
- Klein, N.: *Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*, Holland, 1971.
- Linz, Juan: Totalitarian and Authoritarian Regimes. I: Greenstein og Polsby, redaktører: *Handbook for Political Science*, Vol. 3, USA, 1975.
- Østerberg, Dag: Universitetet og vitenskap i dagens samfunn. I: Wyller, Egil A., redaktør: *Universitetets idé gjennom tidene og i dag*, Oslo 1991.